

**Standbeeld van
Christine de Lalaing.**

Grote Markt van Doornik.

De held m/v

Mannen, vrouwen en heldendom kritisch bekeken

Geraldine Reymenants

Zijn mannen heldhaftiger dan vrouwen? Het is een vraag die, afgaande op naslagwerken, biografische woordenboeken en andere 'hitparades' die tot doel hebben om 'uitzonderlijke personen' te eren en om 'buitengewone daden' in het licht te stellen, positief zou moeten worden beantwoord.¹ Bij het verschijnen van het negentiende volume van het Nationaal Biografisch Woordenboek berekende Leen Van Molle dat er tot dan toe 156 vrouwen in voorkwamen. Slechts zo'n vier procent van de vermeldenswaardige Belgen, die weliswaar niet allen als helden kunnen worden gecategoriseerd, zijn vrouwen; de overgrote meerderheid is man.² Bij de verkiezing van de 'grootste Belg', die in 2005 door de VRT werd georganiseerd naar aanleiding van 175 jaar België, stonden er twaalf vrouwen in de top-100. Geen enkele vrouw haalde een finaleplaats; de eerste vrouw, tennisster Kim Clijsters, stond op de veertiende plaats. In de Franstalige lijst van de RTBF scoorden vrouwen iets beter: de eerste vrouw stond daarin op de vijfde plaats; de top-100 telde negentien vrouwen. Ook in de vele gedichten, verhalen, schilderijen, beeldhouwwerken en monumenten die in de loop der eeuwen werden geproduceerd om het lof van allerhande helden te bezingen, figureren voornamelijk mannen. We merken een schrijnend gebrek aan dergelijke literaire en artistieke uitingen wat betreft vrouwelijk heroïsme. Heldendom is dus mannelijk. Of moeten we veeleer zeggen dat heldendom 'gegenderd' is?³ In wat volgt wil ik enkele kritische reflecties maken bij onze constructie van helden en wil ik onderzoeken welke obstakels vrouwen ondervinden op hun weg naar het heldendom en naar eeuwige roem.

Heldendom is mannelijk

De archetypische held, zoals we die kennen uit mythes en verhalen, uit geschiedenisboeken en monumenten, is sterk, moedig en vecht (of ageert) alleen. Hij overwint externe obstakels, stijgt boven zichzelf uit en zet zijn leven op het spel voor God, voor het vaderland, of voor een ander 'hoger' doel. De archetypische held is bijgevolg een man, want hij belichaamt fysieke en psychische eigenschappen, zoals kracht, ambitie, strijdlust en volharding, die als mannelijk worden beschouwd. In de theorie van de twee tegenovergestelde en elkaar aanvullende geslachten (geslachtskaraktertheorie), die tijdens de Verlichting werd ontwikkeld, maar waarvan de wortels veel verder in de tijd terugreiken, wordt vrouwelijkheid daarentegen verbonden met (fysieke) zwakheid, passiviteit, emotionaliteit, empathie, zorgzaamheid. Deze tweedeling tussen mannelijkheid en vrouwelijkheid, waaraan bovendien een hiërarchie werd verbonden die de mannelijke superioriteit bevestigde, kreeg in de negentiende eeuw een bijna dwingend karakter, en kent ook nu nog naweeën.⁴ In een maatschappij waarin het onderscheid tussen mannelijkheid en vrouwelijkheid steeds (in meer

- 1 Ik wil geenszins stellen dat iedereen die is opgenomen in dergelijke werken een held was. Echter, we kunnen aannemen dat de meerderheid van zij die als held werden of worden vereerd wel degelijk de weg vond naar de pagina's van biografische en andere naslagwerken.
- 2 L. Van Molle, *12 vrouwen in het Nationaal Biografisch Woordenboek, volume XIX*. Voordracht bij de voorstelling van het NBW deel 19. 25 november 2009. <http://www.kvab.be/viges/default.aspx>.
- 3 Sinds de jaren zeventig – en aanvankelijk vooral in de feministische theorie – wordt een onderscheid gemaakt tussen sekse en gender. Sekse (of geslacht) staat voor de biologische kenmerken van mensen, in het bijzonder de biologische verschillen tussen vrouwen en mannen (bijvoorbeeld, vrouwen kunnen zwanger worden, mannen niet).

of mindere mate) aanwezig is, belemmert een dergelijke genderstereotiepe voorstelling van de daden en van de eigenschappen van helden, de toetreding van vrouwen tot het heldendom. Vrouwen beschikken immers niet over de (mannelijke) kenmerken die een held nodig heeft, terwijl zogenaamd vrouwelijke eigenschappen ongeschikt zijn om heldendaden te verrichten.

De archetypische held verricht zijn heldendaden bovendien in de openbare ruimte: op het slagveld, in het parlementaire halfroond, in verafgelegen, onontgonnen gebieden, in universiteitsauditoria en laboratoria, enzovoort. Deze publieke sfeer was tot zo'n eeuw geleden evenwel het quasi exclusieve speelterrein van mannen. Wetten en gewoonten verhinderden dat vrouwen er een belangrijke plaats konden innemen. Op die manier ontstonden er juridische/institutionele en sociale barrières voor de toetreding van vrouwen tot het heldendom. De privésfeer van het huishouden en het gezin, waartoe de bewegingsruimte van vrouwen zich eeuwenlang beperkte, is immers niet de meest geschikte plaats voor het ontplooiën van grootse heldendaden met een maatschappelijke impact. Ze kan enkel het toneel vormen voor kleinere, alledaagse activiteiten die slechts het leven van enkelingen, bijvoorbeeld de kinderen, beïnvloeden.

Niettegenstaande dit mannelijke normatieve heldenbeeld kunnen we in de (Belgische) geschiedenis talloze voorbeelden van vrouwelijke helden terugvinden: vrouwelijke soldaten en verzetsheldinnen, ontdekkingsreizigers en wetenschapsters, kerkelijke en politieke leidsters, sportvrouwen en kunstenaressen... De *Dictionnaire des femmes belges* (2006) verzamelt, alleen al voor de negentiende en twintigste eeuw, meer dan 400 uitzonderlijke vrouwen in alle geledingen van het maatschappelijke leven, waarvan verschillende tijdens hun leven of na hun dood als heldin werden vereerd.⁵ Deze vrouwen werden geen heldin omdat ze thuis bleven en voor echtgenoot en kinderen zorgden, zoals dat voor vrouwen hoorde. Ze doorbraken integendeel de aan hen toegeschreven genderrol. Ze traden in de openbaarheid: op het slagveld en op straat, tijdens revoluties, in parlementen, koninklijke paleizen en kloosters, op sportterreinen en podia. Ze werden geen heldin omdat ze passief afwachten, empathisch meeleeften met anderen of emotioneel reageerden op wat rond hen gebeurde, wat hun 'natuurlijke' eigenschappen zouden zijn. Ze deden daarentegen onverwachte dingen, zagen niet-benutte kansen, zetten veranderingen in gang, offerden zich op met een hoger doel voor ogen. De heldinnen namen – al dan niet tijdelijk – 'mannelijkheid' aan: de arena's waarin ze zich bewogen, de rol die ze speelden, hun handelingen, hun houding, hun eigenschappen en overtuigingen, soms zelfs de manier waarop ze zich kleeften, waren 'mannelijk'.

De mannelijke held bleef dus de norm, waaraan de heldin zich aanpaste. En net dat lijkt de grootste zwakte van deze vrouwelijke helden te zijn geweest. Het maakte van hen immers 'uitzonderlijke vrouwen' in de meest letterlijke zin van het woord: afwijkingen van het vrouwelijke geslacht, onvrouwelijk. De mythische Amazonen verwijderden een van hun borsten, vrouwelijk lichaamsdeel bij uitstek, om beter te kunnen boogschieten. Ze hadden geen echtgenoot, geen kinderen; ze vervulden hun procreatieve rol niet. De Franse nationale heldin, Jeanne d'Arc, droeg mannenkleden en stierf als maagd. Vrouwen die in de moderne periode het leger betraden, trokken mannenkleden aan, gedroegen zich als mannen en gingen soms zelfs een relatie aan met een vrouw om hun 'mannelijkheid' kracht bij te zetten. Hoewel deze vrouwen wel degelijk als heldin werden (h)erkend, bevatte de beeldvorming een duidelijke boodschap: het was geenszins de bedoeling dat alle vrouwen de heldinnen zouden navolgen en

Gender verwijst daarentegen naar sociaal geconstrueerde verschillen. Vrouwelijkheid en mannelijkheid, en de kenmerken, taken en rolpatronen die ermee worden geassocieerd, zijn niet aangeboren, maar worden gemaakt door mensen. Bovendien zijn ze veranderlijk in de tijd en kunnen ze verschillen van cultuur tot cultuur. Binnen genderstudies is deze tweedeling tussen sekse en gender overigens niet ongecontesteerd.

4 T. Streng, *Geschapen om te scheppen? Opvattingen over vrouwen en schrijverschap in Nederland, 1815-1860* (Amsterdam 1997) 10.

5 E. Gubin e.a. (red.), *Dictionnaire des femmes belges. XIXe et XXe siècles* (Brussel 2006). Zie ook de alternatieve lijst die het Vrouwen Overleg Komitee opstelde naar aanleiding van de verkiezing van de 'grootste Belg'. Bijlage 1 in: M. Michielsens, *175 jaar vrouwen: gelijkheid en ongelijkheid in België. 1830-2005* (Brussel 2005) 161-179.

Jeanne d'Arc, de Franse nationale heldin, droeg mannenkieren en stierf als maagd.

hun strikte genderrol zouden doorbreken. Overigens was/is de beeldvorming over vrouwelijke helden nauw verbonden met de heersende genderideologie. Naarmate de scheiding tussen publiek en privé, tussen man en vrouw, strikter werd, werden de heldendaden van vrouwen niet langer voorgesteld als een voorbeeld van vrouwelijke kracht en onafhankelijkheid, van – weliswaar uitzonderlijk – alternatief gedrag voor vrouwen, maar werden heldinnen als *freaks*, als ongewenste en onaanvaardbare aberraties geportretteerd.

Tegelijk ontstond in de negentiende eeuw echter een nieuw beeld: dat van de zorgende, moederlijke heldin. Bestaat er dan toch zoiets als een 'vrouwelijke held(in)'?

De mannelijke held bleef de norm,
waaraan de vrouwelijke held zich
aanpaste.

Vrouwelijke heldhaftigheid?

In de Victoriaanse periode werden de activiteiten van Florence Nightingale tijdens de Krimoorlog in de jaren 1850 als ijkpunt voor uitzonderlijk gedrag van vrouwen naar voren geschoven. Ze bracht niet alleen de verpleegkunde op een hoger professioneel peil, maar tegelijk schiep ze voor vrouwen een eigen, gepaste plaats in het leger.⁶ En die plaats bevond zich in het hospitaal, niet op het slagveld. De maagdelijke verpleegster werd de norm voor vrouwelijk heroïsme: ze zette zich in voor het vaderland, via de dienstverlening aan en zorg voor mannen. Ze was attent, zorgzaam en huiselijk. Ze hield zich aan haar maatschappelijke rol van moeder en echtgenote. Ze was met andere woorden 'vrouwelijk'. Dit vrouwelijke heldenbeeld vinden we terug tijdens de twee wereldoorlogen. Tijdens de Eerste Wereldoorlog ontwikkelden vrouwen, ter vervanging van de mannen die aan het front verbleven, nieuwe activiteiten in bijvoorbeeld de ambtenarij en het onderwijs, in de handel en in de oorlogsindustrie. Aan het front werden ze actief in de legeradministratie en in de verpleging. Vooral in die laatste functie werden ze erg gewaardeerd en als heldinnen geëerd omwille van hun opofferingsbereidheid en hun zorgzaamheid voor de gewonde soldaten. Als dusdanig, zo werd gesteld, leverden de verpleegsters een belangrijke – en bij uitstek vrouwelijke – bijdrage aan de verdediging van het vaderland en de overwinning in de oorlog.

De maagdelijke verpleegster werd de norm voor vrouwelijk heroïsme.

De beeldvorming over de rol van vrouwen tijdens de oorlog bleef echter veel-er traditioneel. In de media werden de nieuwe beroepsactiviteiten van vrouwen grotendeels genegeerd. Ze werden hoofdzakelijk voorgesteld tijdens hun liefdadigheidswerk, als ondersteunende echtgenotes of als verpleegsters – aan de zijde van meer bekwame mannelijke dokters. Maar vooral de rol van vrouwen als moeders, die hun zonen 'uitstuurden' en op die manier het vaderland steunden, werd benadrukt. In de talloze oorlogsmonumenten en gedenktekens die na de oorlog werden opgericht, werd de concrete inzet van vrouwen, als arbeidster, verzetsheldin⁷ of verpleegkundige, evenmin erkend. Vrouwen figureerden vooral als *mater dolorosa*, als lijdende en rouwende moeder – en dus als slachtoffer van het oorlogsgebeuren –, als troostende vrouw, of als allegorie van de overwinning of van het verzet. Ze werden voorgesteld op een abstract, symbolisch niveau, en steeds in relatie tot mannen.

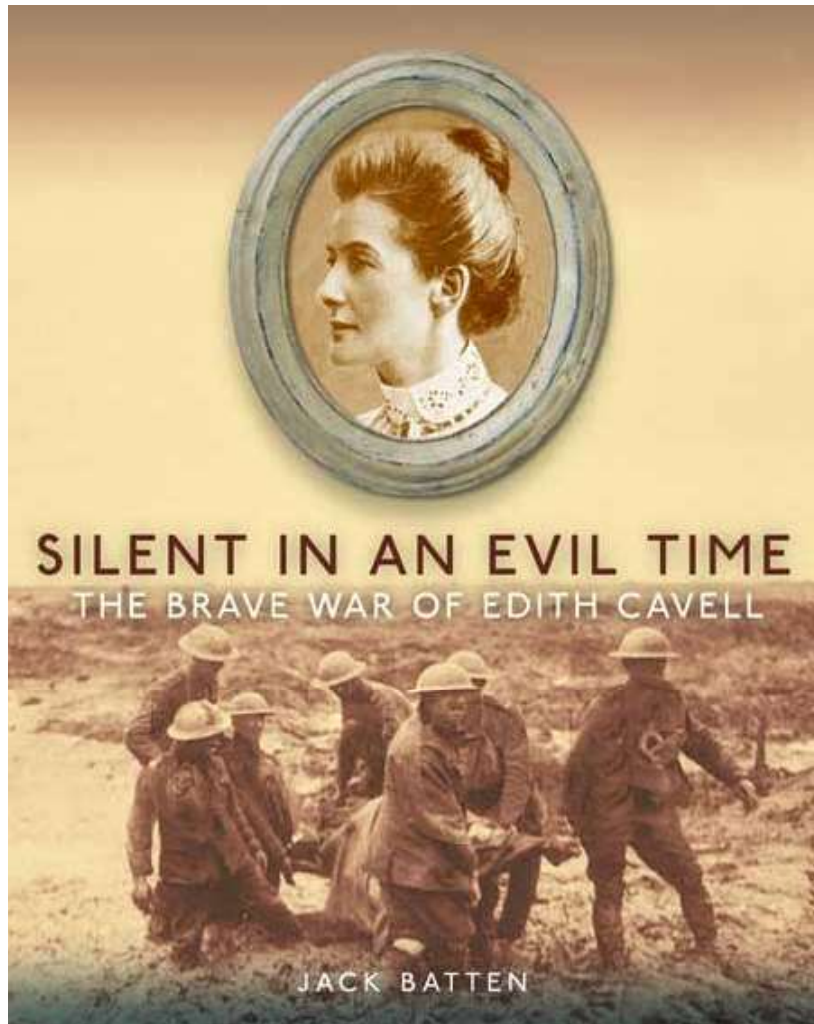
Was er een gebrek aan erkenning omdat hun heldendaden bij nader inzien te vrouwelijk waren en dus de 'heldentoets' (kracht, moed, strijdlust, enzovoort) niet doorstonden? Werden de daden van vrouwelijke helden – in hospitalen, in fabrieken, in liefdadigheidsorganisaties, vaak naast of in de schaduw van mannen – al bij al onbelangrijk geacht in vergelijking met de offers die mannen hadden gebracht? Voelden de mannen die de herinnering aan de oorlog orkestreerden zich niet erg comfortabel met vrouwen die als heldinnen ageerden in de publieke sfeer? Of moeten we de verklaring (deels) zoeken in het feit dat vrouwen zelf geen aandacht wilden of erkenning nastreefden voor hun heldendaden? Toen de negentigjarige Belgisch-Congolese Augusta Chiwy in 2011 achtereenvolgens de titel van Ridder in de Kroonorde kreeg van Koning Albert II en de medaille van humanitaire burgerverdienste van het Amerikaanse

6 J. Wheelwright, "Amazons and military maids: An examination of female military heroines in British literature and the changing construction of gender", *Women's Studies International Forum*, 10 (1987) 489-502.

7 Volgens Karen Celis maakten vrouwen tijdens de Eerste Wereldoorlog meer dan 30 procent uit van het totale aantal verzetsleden en ongeveer 20 procent tijdens de Tweede Wereldoorlog. K. Celis, 'Strijden voor vrijheid. Het verhaal van twee verzetsvrouwen: Mevrouw Witvrouw (...-1929) en Stefanie Van den Eynde (...-1954)', in: D. Dekeyser, L. Opdeweegh en O. van der Velden (red.), *Vrouwen maken naam: vrouwenfaam op straat* (Leuven 1999) 40-51.

ministerie van Defensie voor haar verdiensten als verpleegster tijdens de Slag om de Ardennen in december 1944, verklaarde ze dat ze eenvoudigweg had 'gedaan wat ze moest doen' en dat er dus niet al te veel woorden aan moesten worden vuilgemaakt. De – laattijdige – erkenning van Chiwy als heldin van de Tweede Wereldoorlog was het werk van de Schotse historicus Martin King die haar verhaal – met veel moeite uit Chiwy losgekregen – te boek stelde en bij Belgische en Amerikaanse instanties haar zaak bepleitte.⁸

8 M. King, *De vergeten verpleegster: het verhaal van Augusta Chiwy, de zwarte verpleegster van 'Band of Brothers'* (Tielt 2011).

Cover van een boek over het leven van Edith Cavell.

Een nieuwe held m/v

Onze visie op heldendom is, zoals hiervoor al gesteld, contextgebonden. In de hedendaagse context dienen we het normatieve – mannelijke – heldenbeeld dan ook in vraag te stellen. Ten eerste hebben maatschappelijke evoluties een impact op de constructie van onze eigentijdse helden en heldinnen. De rigide scheiding tussen publiek en privé is doorbroken. We vinden in toenemende mate vrouwen terug op belangrijke posities in de politiek, de wetenschap, de culturele sector, zelfs bij de politie en – weliswaar beperkter – het leger. Enkel de Kerk lijkt wat dit betreft niet mee te evolueren. Vrouwen hebben met andere woorden toegang gekregen tot de arena's waarin heldendaden van ouds-

her werden verricht en dat kan in de toekomst ongetwijfeld zorgen voor een toename van vrouwelijke helden. Daarnaast is de hiërarchische verhouding tussen 'mannelijke' en 'vrouwelijke' eigenschappen onder druk komen te staan. Zogenaamd vrouwelijke kenmerken, zoals zorgzaamheid en empathie, worden opgewaardeerd, onder andere in de professionele sfeer. Misschien opent dit eveneens mogelijkheden voor de erkenning van 'vrouwelijke heldeigenschappen', zowel bij vrouwen als bij mannen.

Daarmee samenhangend kunnen we ons ook afvragen of bepaalde kenmerken van de archetypische held in de hedendaagse context nog wel kunnen standhouden. Of moeten ze misschien een andere invulling krijgen? 'Sterkte' of 'moed' hoeven bijvoorbeeld niet enkel in fysieke zin te worden geïnterpreteerd. Aziatische helden zoals Mahatma Gandhi of Aung San Suu Kyi hebben ondertussen afdoende bewezen dat passief of vreedzaam verzet eveneens heldhaftig is. En is de held noodzakelijkerwijze een *einzelgänger*, die als individu de geschiedenis in beweging zet? Moet een heldendaad niet veeleer worden gezien als een 'collectieve' verdienste? Als we de daden van (mannelijke) helden nader bekijken, dan zien we bijvoorbeeld dat er vaak één of meerdere vrouwen (of mannen) bij betrokken waren: als help(st)er of bescherm(st)er van de held, als slachtoffer dat moet worden gered, als beloning voor de heldendaad, als de oorzaak van de strijd of als trofee waarvoor werd gestreden. De bijdrage van deze 'ondersteunende' vrouwen (of mannen) was dus onontbeerlijk voor het welslagen van de mannelijke heldendaad.

Sommige daden zijn daarentegen net 'groots' omdat ze met velen werden verricht. De heldendaad is in dat geval het resultaat van een collectieve actie; de kracht van de massa als alternatief voor de moed en het streven van het individu. De massale betogingen voor algemeen stemrecht of tegen de kernwapens kunnen hier als voorbeeld naar voren worden geschoven. In de feministische geschiedenis van België staat de staking van de 3.800 arbeidsters van de wapenfabriek FN Herstal, die in 1966 het werk twaalf weken lang neerlegden om gelijk loon en betere levensomstandigheden te eisen, als heldendaad geboekstaafd. We kunnen ook de arena's uitbreiden waarin heldendaden worden verricht. In plaats van eenzijdig te focussen op militaire, politieke of kerkelijke geschiedenis, kunnen we in het zog van de historiografische tendens om meer aandacht te besteden aan sociale categorieën zoals klasse, gender, etniciteit, seksualiteit, in alternatieve milieus, bijvoorbeeld in de arbeidersbeweging, in de vrouwenbeweging of in onder migranten, op zoek gaan naar helden/heldinnen uit het verleden.

Door de concepten 'held' en 'heldendom' op een andere manier te benaderen, komt er dus ruimte vrij voor nieuwe helden. De held hoeft immers niet noodzakelijkerwijze een blanke, jonge, gezonde, heteroseksuele... man te zijn.

Beredeneerde bibliografie

Er verschenen reeds tal van (historische) artikels en boeken die inzoomen op het leven en de verwezenlijkingen van opmerkelijke vrouwen en van vrouwelijke helden. Documentatiecentrum RoSa (<http://www.rosadoc.be>) beschikt over een zeer uitgebreide collectie van dergelijke werken. Ik verwijs in het bijzonder naar de *Dictionnaire des femmes belges. XIXe et XXe siècles* (2006) waarin biografische lemma's voor meer dan 400 vrouwen (en een vijftiental mannen) is opgenomen. Het betreft bijvoorbeeld verzetsheldinnen en ontdekkingsreizigsters, feministische voorvechtsters en vakbondsmilitantes, maar ook filantropen, kunstenaressen, politicae en zakenvrouwen. In het boek *175 jaar vrouwen: gelijkheid en ongelijkheid in België. 1830-2005* (2005), waarin Magda Michielsens een 'vrouwelijke geschiedenis' van België schetst, is een lijst opgenomen van 'grootste vrouwelijke Belgen' sinds 1830. Het Instituut voor de gelijkheid van vrouwen en mannen (www.igvm.belgium.be) publiceerde sinds 2007 drie biografische werken over Belgische 'feministische heldinnen', waarin ook aandacht wordt besteed aan andere vrouwen die een rol hebben gespeeld in de vrouwenbeweging of de strijd voor gelijkheid van vrouwen en mannen. In het boek *Vrouwen maken naam: vrouwenfaam op straat* (1999) wordt op zoek gegaan naar interessante vrouwen die een straatnaam 'verdienen'. Vooral het artikel van Karen Celis over verzetsvrouwen uit de Eerste en Tweede Wereldoorlog is in het kader van het heldenthema interessant.

Documentatiecentrum RoSa stelde factsheets samen over de geschiedenis van de vrouwenbeweging in België, waarin enkele 'heldinnen' worden belicht. Ook de factsheets over, onder andere, fatale vrouwen, heksen en begijnen, bieden inspiratie om het heldenthema vanuit genderinvalshoek te benaderen. Het Archiefcentrum voor Vrouwengeschiedenis (<http://www.avg-carhif.be>) verzamelt biografische informatie over vrouwen die een belangrijke rol hebben gespeeld in de Belgische geschiedenis.

Onder redactie van Georges Duby en Michelle Perrot verscheen de vijfdelige reeks *Geschiedenis van de vrouw* (1992-1993), waarin uiteenlopende domeinen worden besproken (politiek, arbeid, religie, seksualiteit, enzovoort) en de plaats die vrouwen daarin, door de eeuwen heen, hebben ingenomen. Belangrijke vrouwen en vrouwelijke helden komen hierin ruimschoots aan bod. Het laatste deel van de reeks, over de twintigste eeuw, bevat een hoofdstuk dat specifiek over vrouwengeschiedenis in België handelt. Tom Verschaffel schreef een interessant artikel over de historische beeldvorming over vorstinnen, heldinnen en andere opmerkelijke vrouwen dat is opgenomen in het boek *Het lichaam m/v* (2001).

Biografie

Geraldine Reymenants (°1975) studeerde geschiedenis (Universiteit Gent, 1997) en vrouwenstudies (Universiteit Antwerpen en Universiteit Utrecht, 1998). Ze promoveerde in 2005 tot doctor in de geschiedenis op een proefschrift over de positie van vrouwen in het literaire veld in de eerste helft van de twintigste eeuw. Ze heeft voornamelijk gepubliceerd over vrouwen en literatuur. In 2012 verschijnt haar boek *Vrouweninvloed in het literaire veld: het machtstraject van Marie Elisabeth Belpaire* bij de Universitaire Pers Leuven. Van 2005 tot 2011 was ze als onderzoekscoördinator verbonden aan het Instituut voor de gelijkheid van vrouwen en mannen. Sinds februari 2012 is ze stafmedewerker bij het Departement internationaal Vlaanderen (Vlaamse Gemeenschap).

Contact: geraldine.reymenants@telenet.be